

KUNGÖRAREN 2

Ett nyhetsbrev från Antikvariat Werner Stensgård

www.wernerstensgard.se

Instagram: [werner_stensgard](https://www.instagram.com/werner_stensgard)

VÄLKOMMEN TILL ANDRA NUMRET AV KUNGÖRAREN

Kungörelser var en gång en självklar del av det offentliga rummet. De spikades upp på kyrkportar, lästes högt från predikstolen och sparades i tjocka volymer i prästgårdar och myndighetsarkiv. Idag har de inte kvar sin funktion som lagbärare, men de har i stället blivit ett fönster till en svunnen tid.

I detta nyhetsbrev finner ni en artikel om kungörelsernas livscykel; från papperstillverkningen till deras liv i tjänst hos staten och vidare till deras nuvarande plats i arkiv och samlingar.

Längst bak i nyhetsbrevet finner ni även en liten katalogdel med några kungörelser till salu.

Trevlig läsning!
Werner Stensgård

P.S. Glöm inte att även söka bland mina objekt som finns på Bokbörsen. Ni som får mitt nyhetsbrev får även meddelande när nya böcker och kungörelser finns utlagda.

PRENUMERERA PÅ NYHETSBREVET KUNGÖRAREN!

Om du vill prenumerera på nyhetsbrevet gör du det genom att skicka ett mail till:

info@wernerstensgard.se

Nyhetsbrevet skickas ut till prenumeranter ca fem gånger per år. En vecka senare kommer det även finnas tillgängligt på hemsidan:

www.wernerstensgard.se

Så vem är jag?

Mitt namn är Werner Stensgård. Jag jobbar deltid som gymnasielärare på Europaskolan i Strängnäs och driver Antikvariat Werner Stensgård sedan 2010.

FRÅN PREDIKSTOLEN TILL SAMLARHYLLAN

I en tid före internet och digital kommunikation var tryckta kungörelser en av de viktigaste metoderna för att sprida information. Dessa dokument, ofta uppsatta på offentliga platser, utdelade till specifika grupper eller upplästa från predikstolen i kyrkan, bar med sig nyheter, lagar och förordningar. Men vad händer egentligen med en kungörelse, från dess första tillblivelse till dess sista öde?

FRÅN LUMP TILL PAPPER

Kungörelsens resa börjar med slitna textilier. Före industrialiseringens genombrott tillverkades papper främst av lump – gamla linnelakan, bomullsplagg och andra textilier som inte längre kunde användas. Insamlingen av lump var en viktig del av pappersproduktionen och styrdes ofta av särskilda regler, där lumpuppköpare reste runt för att samla in textilier från hushåll och skrädderier.

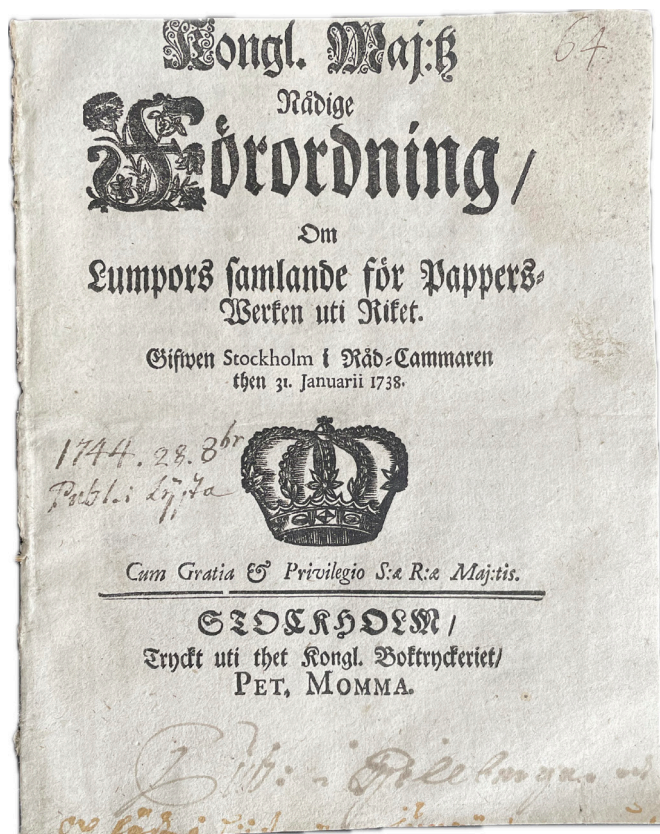
Väl insamlade sorterades textilierna efter kvalitet, färg och material innan de rensades från knappar, sömmar och andra oönskade detaljer. Därefter fuktades lumpen och maldes i stora stamphus, där kraftiga trä- eller järnhammare slog sönder fibrerna och förvandlade dem till en fin, jämn massa.

När massan var färdig silades den genom formar för att bilda individuella ark som sedan torkades. Lumppapper var känt för sin kvalitet och slitstyrka, vilket gjorde det särskilt lämpligt för officiella dokument som kungörelser, som behövde vara hållbara för att kunna hanteras, transporteras och bevaras.

Eftersom tillgången på lump var begränsad var papper en ganska dyrbar vara. För att spara resurser återanvändes ofta äldre dokument

genom att malas ner till ny pappersmassa. Först under 1800-talet, med introduktionen av träbaserat papper, blev pappersproduktionen billigare och mer tillgänglig. Trots detta användes lumppapper fortfarande för viktiga trycksaker in på 1800-talet, tack vare dess överlägsna kvalitet och långa hållbarhet.

Hos papperstillverkaren lades de tomma pappersarken i buntar med femhundra ex i varje hög. Med en lång nål trädde ett snöre genom alla arken på två ställen och knöts ihop. En sådan bunt kallades för ett riss. Så de två små hålen som finns vid kanten även på de mest perfekt bevarade exemplar går således inte att komma undan. De fanns där från början.

Förordning från 1738 angående "lumpors samlande för papperswerken uti riket". Lumpsamlarna, ofta från de fattigare skikten i samhället, gick från gård till gård och hus till hus för att be om tygrester och gamla kläder. I kungörelsen regleras bland annat hur lumpsamlarna skulle betalas. T.ex. fick man 1 daler 16 öre KM för ett lispund "helt fina linneklutar". För ett lispund ylleklutar fick man endast 12 öre KM.

TRYCKNINGEN

Nästa steg är själva tryckprocessen. När en kungörelse skulle tryckas började processen inte i tryckeriet, utan vid ett skrivbord. En kanslist eller sekreterare vid ett ämbetsverk nedtecknade texten för hand, ofta med i en formell stil som överensstämde med tidens juridiska och administrativa språk. Detta manus utgjorde den primära förlagan för tryckeriets arbete.

När manuskriptet anlände till tryckeriet tog en sättare vid. Sättaren placerade nu bokstav för bokstav i en sättningsram – en trä- eller metallhållare där de små blytyperna arrangerades spegelvänt. Varje bokstav, mellanrum och skiljetecken sattes för hand. Frakturstil var vanlig i officiella dokument i Sverige

fram till 1800-talet, medan antikva började användas alltmer under 1900-talet. Notera dock att utländska ord som franska eller latin skrevs med antikva blandat med den övriga frakturstilen ända från 1600-talet.

När sättningen var godkänd kunde tryckningen börja. Under 1500- och 1700-talet skedde detta med en handpress, där en stor spak eller skruv användes för att pressa pappret mot den infärgade sättningen. Tryckaren placerade ett pappersark på tryckformen, fällde ner en press och skapade ett tryck som överförde texten till pappret. Processen var långsam – en erfaren tryckare kunde kanske producera 250 exemplar om dagen.

Skolplansch från tidigt 1900-tal som visar de olika arbetsstationerna vid ett tryckeri.

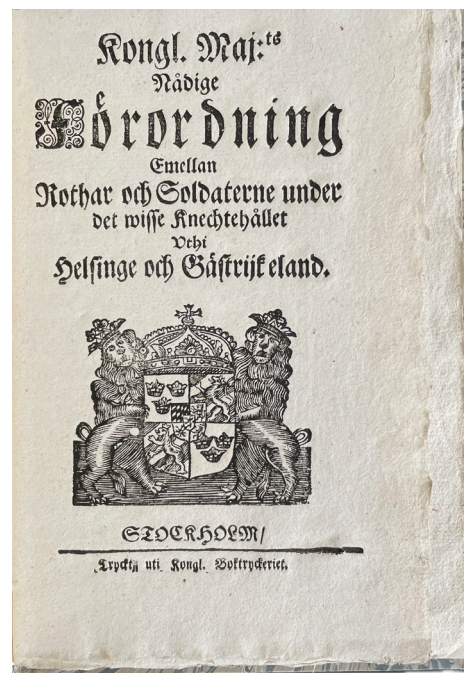
Från stora ark till hanterbara format

Dessa nu tryckta pappersark som skulle bli kungörelser viktes för att skapa olika format och ges möjlighet för att bindas in till böcker. Denna metod gav upphov till benämningar som folio, kvarto (4:o) och oktavo (8:o) – begrepp som fortfarande används inom bokbinderi och tryckkonst.

Om arket lämnades ovikt kallades det folio, vilket resulterade i ett stort dokument som kunde sättas upp på väggar eller anslagsplatser. Folioformatet användes ofta för kungörelser som skulle vara synliga på offentliga platser, såsom kyrkportar eller rådhus.

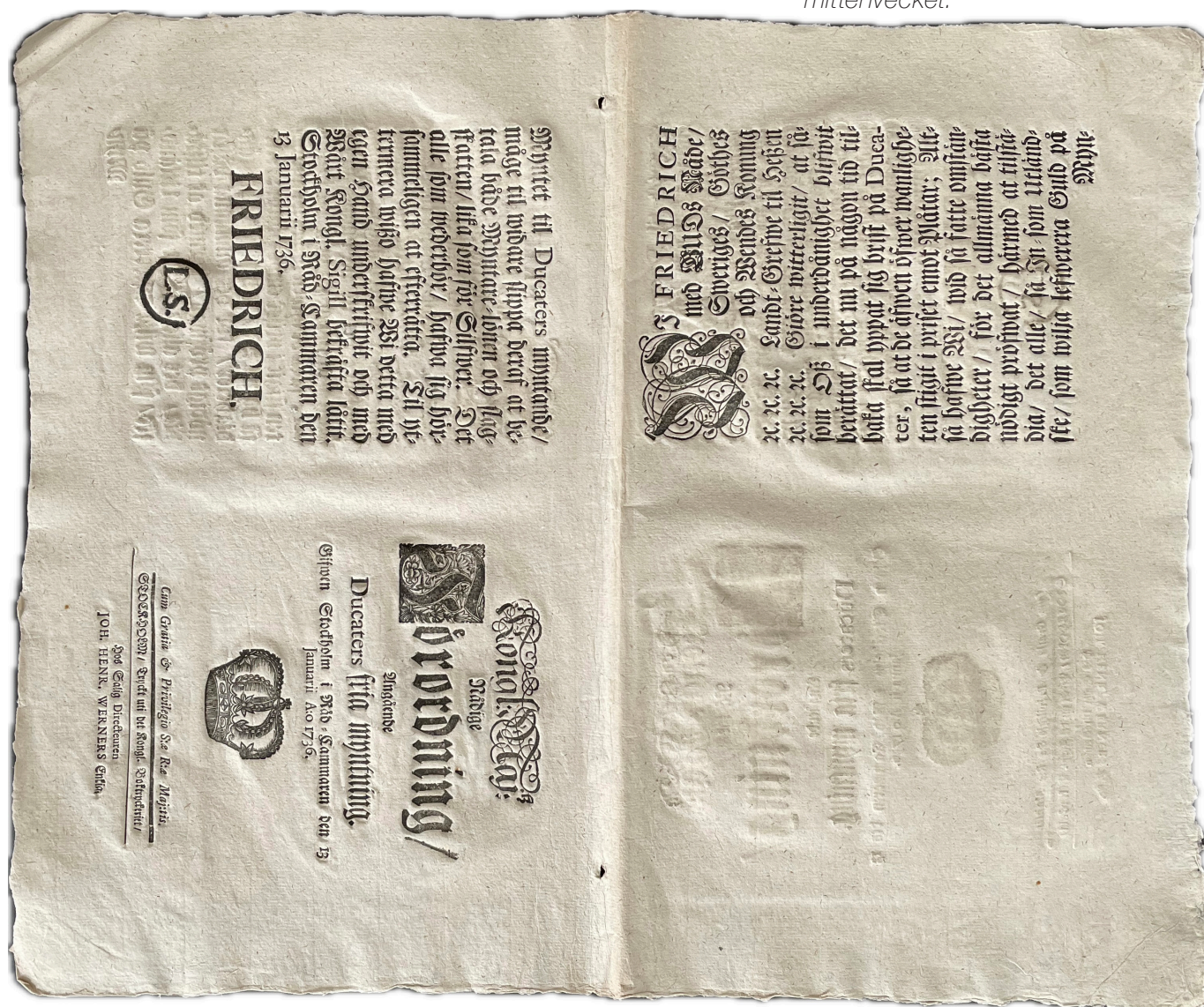
När arket viktes en gång på mitten uppstod halvfolioformatet, vilket gjorde att dokumentet blev mer portabelt men fortfarande stort nog för tydlig läsning. Ytterligare vikningar skapade mindre format:

- Kvarto (4:o) – arket viktes två gånger, vilket gav fyra blad per ark. Detta format var det överlägset vanligaste för kungörelser och förordningar från 1600-talet till 1800-talet.
- Oktavo (8:o) – arket viktes tre gånger, vilket resulterade i åtta blad per ark. Detta format användes ofta för tryck som skulle ha ett smidigare och mindre format.

Ovan: En kungörelse från 1687 i det lite ovanligare formatet oktavo.

Nedan: Ett helt oskuret ark så som det levererades från tryckeriet. Observera de två små hålen nära mittenvecket.

FRÅN TRYCKERI TILL OFFENTLIGHET

När en kungörelse var färdig vid tryckeriet började nästa viktiga steg i dess livscykel: distributionen. Beroende på kungörelsens innehåll och syfte kunde spridningen variera avsevärt – vissa trycktes i små upplagor och sändes enbart till specifika myndigheter, medan andra var av riksangelägenhet och skulle nå ut till hela befolkningen. Somliga kungörelser trycktes i några dussin exemplar medan upplagagor på upp till 4900 exemplar förekom under 1700-talet för de kungörelser som behövde vara rikstäckande.

MYNDIGHETSKUNGÖRELSE

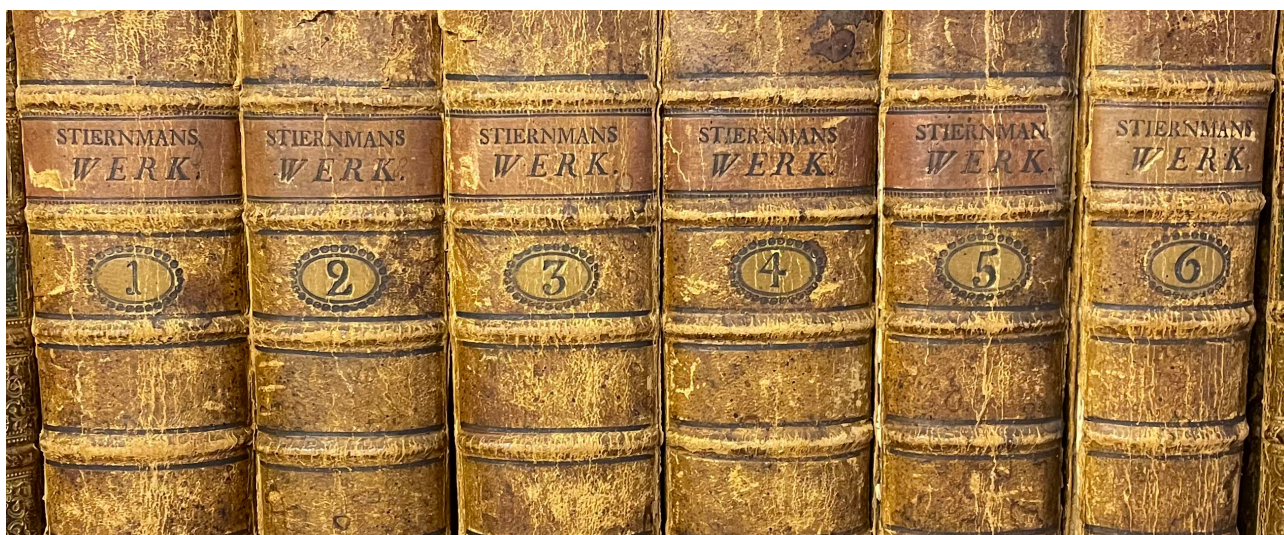
Vissa kungörelser var av rent administrativ natur och riktade sig endast till statliga eller lokala myndigheter. Dessa kunde innehålla instruktioner om skatteuppbörd, militära föreskrifter eller andra bestämmelser som endast berörde ämbetsmän och tjänstemän. Eftersom målgruppen var begränsad trycktes dessa kungörelser i små upplagor och skickades direkt till de berörda instanserna, exempelvis länsstyrelser, häradsrätter eller magistrater i städerna.

I vissa fall förvarades dessa dokument i myndigheternas arkiv som referensmaterial, och de kunde komma att citeras i framtida juridiska ärenden. Om en förordning upphävdes eller ersattes av en ny kunde den gamla kungörelsen makuleras, men vissa bevarades ändå som del av myndighetens administrativa dokumentation.

KYRKAN SOM INFORMATIONSKANAL

När en kungörelse innehöll lagar, förordningar eller påbud som berörde hela folket krävdes en betydligt mer omfattande spridning. I ett samhälle där en stor del av befolkningen varken kunde läsa eller hade tillgång till tryckta medier var kyrkan den viktigaste informationskanalen.

I dessa fall skickades kungörelserna ut till varje socken i riket, där de skulle läsas upp offentligt under söndagens gudstjänst, efter predikan. Prästen hade en central roll som kungörande instans och fungerade som länken mellan statsmakten och församlingen. Detta gällde särskilt kungörelser om nya lagar, skattepåbud, värnplikt och andra samhällsfrågor som direkt påverkade folkets vardag.

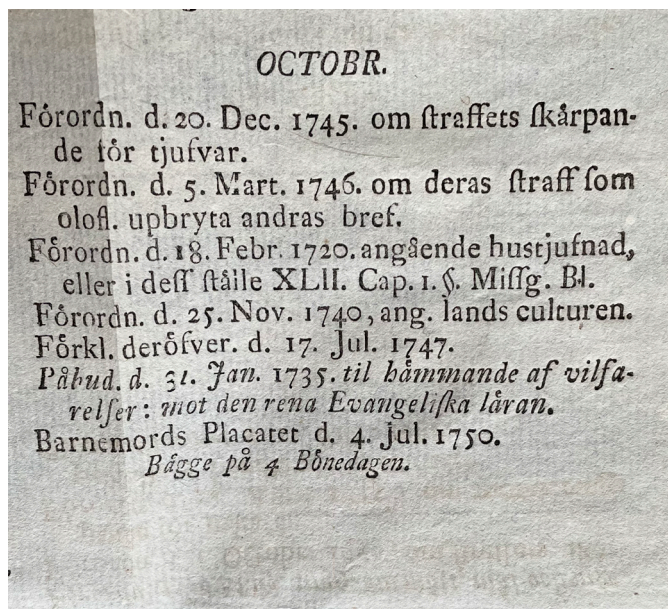
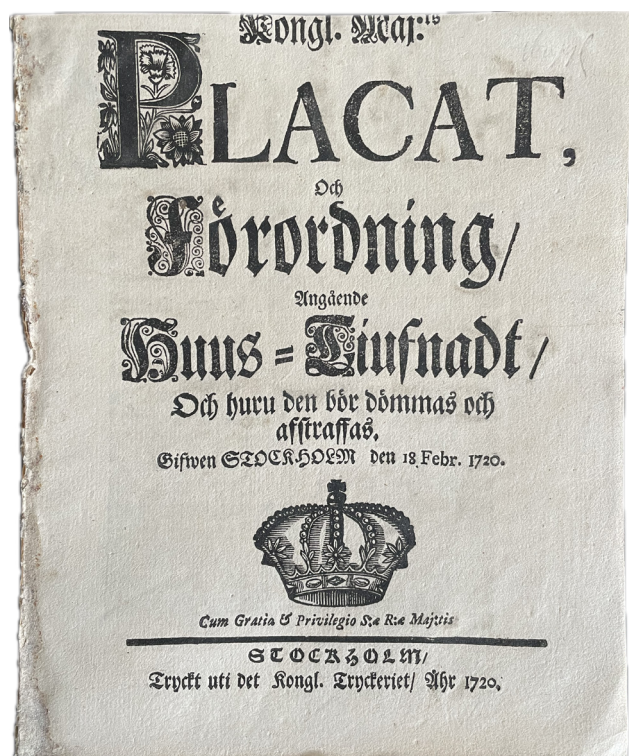

ÅTERKOMMANDE UPPLÄSNING

Vissa kungörelser skulle inte bara läsas upp en gång, utan flera gånger per år. Det kunde röra sig om förordningar kring kyrkotukt, skatteindrivning eller militära utskrivningar, som behövde upprepas för att säkerställa att budskapet nådde ut till så många som möjligt.

För att hantera detta arkiverades de mest centrala kungörelserna i kyrkan, där prästerna lät binda in dem i särskilda samlingsvolym. Dessa volymer utgjorde en form av lokalt arkiv över de lagar och bestämmelser som gällt i socknen under en viss tid. På så vis kunde en präst eller en kyrkvärd vid behov gå tillbaka och kontrollera tidigare kungörelser.

I vissa fall kunde äldre kungörelser fortfarande ha juridisk relevans långt efter att de tryckts och distribuerats, och därför var det viktigt att de bevarades ordentligt. Många av dessa inbundna volymer har överlevt till våra dagar och återfinns i kyrkoarkiv och landsarkiv, där de ger en unik inblick i hur lagar och förordningar kommunicerades till befolkningen under äldre tider.

Det var noga reglerat vilka förordningar som skulle läsas upp flera gånger per år. Somliga måste prästen läsa upp tre gånger om året. Här ovan förtecknas de som skulle läsas upp under oktober månad. Där ser vi bland annat kungörelsen om "huustjuft" från 1720, som även avbildas här till vänster.

FRÅN LAGSTIFTNING TILL HISTORISKT DOKUMENT

En kungörelse var i sin samtid ett dokument med stor juridisk och samhällelig betydelse, men dess livscykel sträckte sig ofta långt bortom den tid då dess innehåll var aktuellt. När en kungörelse hade tjänat sitt omedelbara syfte – när lagen den tillkännagav trädde ur kraft eller ersattes av en ny – kunde den antingen försvinna i glömska eller leva vidare genom arkiv, historiskt intresse och samlande. Idag kan vi hitta kungörelser i en mängd olika skick, beroende på hur de bevarats och hanterats genom århundradena.

KUNGÖRELSE SOM ARKIVRESTER – OSKURNA OCH I URSPRUNGLIGT SKICK

I vissa fall har kungörelser överlevt i form av ursprungliga hela ark – oskurna, ovikta och i exakt det skick de en gång lämnade tryckeriet. Dessa arkivrester kan ha räddats av en slump, kanske för att de aldrig blev distribuerade eller för att de glömts bort i något arkiv.

Dessa exemplar är särskilt intressanta för samlare och historiker eftersom de ger en bild av hur tryckerierna faktiskt levererade sina produkter.

BUNDNA VOLYMER OCH DERAS ÖDE PÅ MARKNADEN

Det vanligaste sättet som kungörelser bevarats på är genom inbundna volymer. Kyrkor, domstolar och andra institutioner samlade ofta sina kungörelser och band ihop dem till tjocka böcker, där varje volym kunde täcka en viss tidsperiod. Dessa böcker var praktiska arbetsredskap – en präst kunde enkelt slå upp en äldre kungörelse för att åter läsa upp den vid behov, och en myndighet kunde använda dem för att referera till äldre lagar och påbud. Men i takt med att kungörelserna förlorade sin omedelbara praktiska betydelse, blev många av dessa volymer överflödiga. Under 1800- och 1900-talet började kyrkor och myndigheter att avyttra delar av sina arkiv. Kungörelsevolymer såldes till antikvariat eller till privatpersoner med intresse för historia. Ibland splittrades volymerna upp – enskilda kungörelser togs ut och såldes separat, vilket är anledningen till att man idag ofta hittar lösa kungörelser på marknaden. Detta har gett upphov till den vanliga skickbeskrivningen ”tagen ur band”.

NY INBINDNING OCH SAMLANDE

För den historieintresserade har kungörelser kommit att bli eftertraktade samlarobjekt. Somliga väljer att åter binda lösa kungörelser i mer moderna band, antingen för att bevara dem i ett praktiskt format eller för att skapa en sammanhållen samling av historiska dokument.

Dessa moderna inbindningar skiljer sig ofta från de äldre – istället för de enkla och funktionella band som kyrkan använde, kan de vara försedda med dekorativa pärmar och exklusiva material för att lyfta fram dokumentens historiska värde.

FRÅN ANSLAGSTAVLA TILL SAMLAROBJEKT

Kungörelser som en gång satt uppspikade på kyrkportar eller rådhusväggar, exponerade för väder och vind, kunde sällan överleva länge. De slets ner, blåste bort eller återanvändes som papper. Men de som togs om hand och sparades, antingen av präster, myndigheter eller privatpersoner, har idag blivit en viktig del av vårt historiska arv.

Idag återfinns kungörelser i museer, arkiv och privata samlingar. En del kan ses i kungliga bibliotek, där de är katalogiserade som en del av Sveriges juridiska och administrativa historia. Andra säljs på antikvariat eller dyker upp på auktioner, där deras värde beror på skick, ålder och innehåll.

Oavsett om en kungörelse bevarats i en prästs samlingsvolym, som en oskuren arkivrest eller som en lös historisk handling, bär den på en berättelse om makt, lag och kommunikation i det svenska samhället. Den har gått från att vara en tidsbunden lagtext till att bli ett tidsdokument – en fysisk vittnesbörd om hur lag och information en gång förmedlades till folket.

KATALOGDEL

SVENSKA PIRATER UNDER 1700-TALET

År 1719 utfärdades en förordning som reglerade kaperiverksamheten för tiden då det stora nordiska kriget pågick. Under denna period använde Sverige kapare som en del av sin sjökrigföring, vilket innebar att privatpersoner eller privatägda fartyg fick tillstånd att anfalla och ta fiendens handelsskepp. Vid den här tiden befann sig Sverige i en svår situation. Efter Karl XII:s död 1718 var landet krigstrött och ekonomiskt ansträngt. Samtidigt var Sveriges flotta försvagad och behövde förstärkning för att kunna försvara sig mot fiender, särskilt Danmark-Norge och Ryssland, som bedrev anfall mot den svenska kusten och handelssjöfarten.

Staten utfärdade så kallade kaperbrev. Detta var en laglig form av sjöröveri där kaparna kunde attackera fiendens handelsfartyg och dela bytet mellan sig själva och staten.

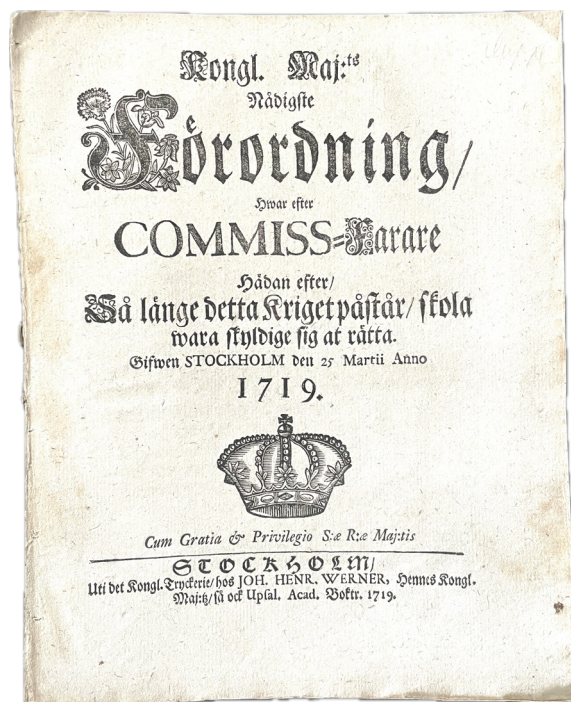
Nr 1. Pirater under stora nordiska kriget.

Kongl. maj:ts nådigste Förordning, Hwar efter Commiss-Farare Hädan efter, Så länge detta Kriget påstår, skola wara skyldige sig at rätta. Gifwen Stockholm den 25 martii anno 1719.

Stockholm, Johan Henrik Werner, 1719.
4:o, (15) sidor. Tagen ur band.
Quiding: Uppbringning.

Redan 1717 fick de svenska kaparna en ordentlig organisation genom Karl XII:s kaparreglemente. 1718 dog både Karl XII och den man som i stort sett haft monopol på verksamheten, Lars Gathenhielm. Ulrika Eleonora såg till att med detta nya kaparreglemente på nytt styra upp verksamheten i 21 paragrafer som reglerade kaperinäringen. Endast fartyg med officiella kaparbrev från staten fick bedriva kaperiverksamhet. Kaparna var skyldiga att följa vissa regler för att inte betraktas som pirater av svenska flottan. Om kaparna erövrade ett fiendefartyg, skulle det föras till en svensk hamn och prövas i en prisdомstol. Domstolen avgjorde om fartyget och lasten tillhörde en fiende och därmed kunde beslagtas. En del av vinsten gick till staten, resten till kaparna. Överträdelser kunde leda till hårda straff, inklusive avrättning.

600 kr

Nr 2. Tobak och tobakshandel.

Kongl. May.tz Placat, Öfwer Tobackz Handelen.

Stockholm, Ignatio Meurer, 1665.

4:o, (7) sidor. Tagen ur band. Fint ex.

Quiding: Tobak.

Kungörelsen reglerar handeln med tobak i Sverige. Den fastställer restriktioner kring import, försäljning och odling av tobak samt beskattar dess handel. Syftet var att kontrollera tobakskonsumtionen, begränsa smuggling och stärka den inhemska produktionen.

500 kr

Nr 3. Skogsordningen 1664 – Regler för bruk och bevarande av rikets skogar.

Kongl. m.tz til Sverige Ordningh och Stadga, om Skogarne i Rijket, huru the här effter skola blifwa aff äganderne och andra brukade, och i acht tagne. Giordt och förbättrat på Rijkzdagen i Stockholm som höltz år 1664.

Stockholm, Ignatio Meurer, 1664.

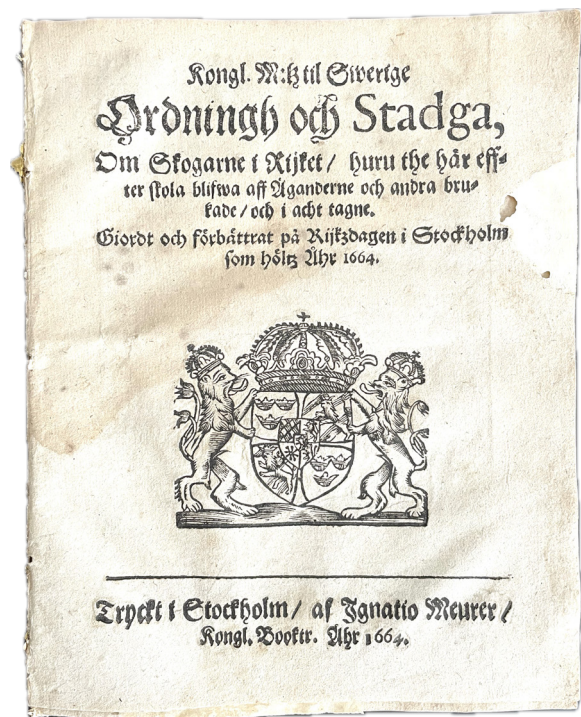
4:o, (22) sidor. Tagen ur band. Titelbladet med hål och lagning.

Quiding: Skogshushållning.

Finns i minst tre olika sättningar. Detta ex med lite ovanligare typ av vinjettbild.

Denna kungörelse om skogarna från 1664 var en tidig svensk miljölagstiftning som reglerade skogsbruket för att motverka skogsskövling och säkerställa en hållbar användning av rikets skogsresurser. Den kom i en tid då Sveriges stormaktsställning krävde stora mängder trä för skeppsbyggen, järnframställning och byggnation. Genom riksdagsbeslutet ville staten kontrollera avverkning, bevara skogar och säkra tillgången på virke för framtida behov.

400 kr

Nr 4. 1667 års religionplakat.

Kongl. Mayst.tz Religions Placat, Vthgifwit på Stockholms Slott den 19. Martij Åhr 1667.

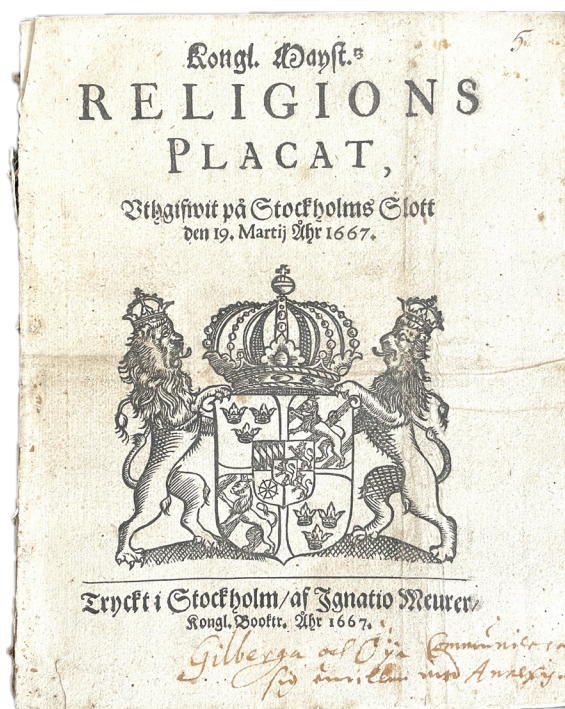
Stockholm, Ignatio Meurer, 1667.

4:o, (12) sidor. Tagen ur band. Lös i ryggen. Med anteckning om uppläsning vid Gillberga kyrka, nedtill på titelbladet.

Quiding: Religionsvården.

Religionsplakatet från 1667 bekräftade den lutherska läran som den enda tillåtna religionen i Sverige och skärpte förbudet mot andra trosriktningar. Det kom i en tid då Sverige, som en luthersk stormakt, ville stärka sin religiösa enhet efter trettioåriga kriget. Man gick hårt fram mot oliktankande under 1600-talet med förföljning och häxbränningar. Förordningen var en del av statens strävan att kontrollera trosutövning och motverka religiös mångfald inom riket.

1200 kr

Nr 5. Förordningen om reduktionsverket från 1668.

Kongl. May.tz Förordningh, Angående Reductions Wercket och thes Execution. Stockholm den 24. Septembr. Åhr 1668

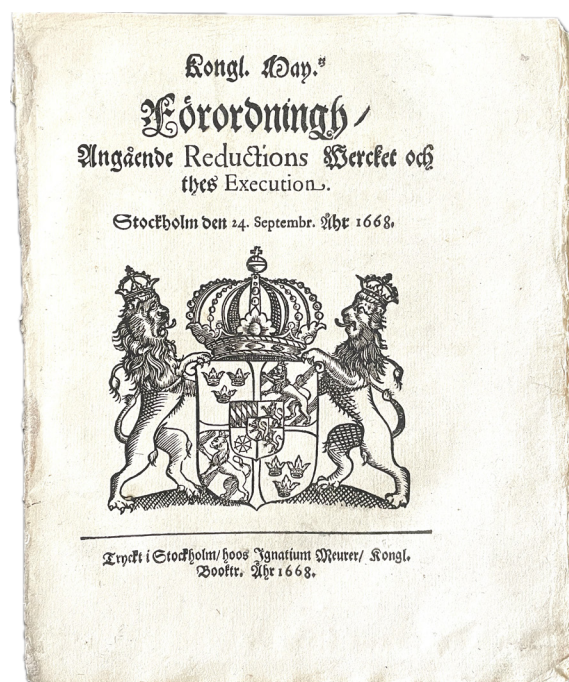
Stockholm, Ignatio Meurer, 1668.

4:o, (12) sidor. Tagen ur band. Fint och rent ex med oskuren högermarginal,

Quiding: Reduktion.

Förordningen om reduktionsverket från 1668 var en del av kronans återtagande av förlänta gods från adeln, vilket stärkte statens finanser. Reduktionen inleddes under Karl XI:s regering för att återställa rikets ekonomi efter de kostsamma krigen under stormaktstiden. Denna förordning reglerade genomförandet av reduktionen och markerade statens ökade kontroll över jordegendomar som tidigare donerats till adeln.

800 kr

Beställningar görs enklast genom att maila info@wernerstensgard.se
Porto tillkommer.

Betalning görs till bankgiro: 137-3620